

REFLEKTIME TË LITERATURËS ORIENTALE DHE ISLAME NË VEPRËN E NAIM FRASHËRIT

Jeta dhe krijimtaria letrare e Naim Frashërit është studiuar dhe është vlerësuar nga ekspertë të shquar të letërsisë shqiptare, dhe nuk ka dyshim, vlerësimet e tyre kanë peshën e vet në historinë e letërsisë.¹ Mirëpo kritikën letrare për veprën e Naimit, sipas mendimit tim e përcjellin disa vështirësi specifike të cilat pothuajse nuk hetohen sa duhet nga studjuesit e Naimit. Të paktën nuk janë shprehur publikisht.

Të gjithë pohojnë se Naimi si njohës i letërsive më të zhvilluara të orientit, sidomos letërsisë persiane, ka krijuar nën ndikimin e letërsive orientale. Ky fakt është i pakontestueshëm. Por vështirësitë kanë të bëjnë me faktin se studjuesit e Naimit, me ndonjë

¹ Duhet theksuar, me këtë rast, se periudha nëntdhjetvjeçare pas vdekjes së N. Frashërit, do të thotë deri në vitin 1990, ishte periudha kur ideologjitë politike kishin, fatkeqësisht, ndikim edhe në shkencë, ashtu që disa studjues të Naimit kanë shprehur edhe vlerësime jo të qëndrueshme, mbase nodënjëherë krejtësisht të gabuara për personalitetin e poetit. Kështu janë mendimet se N. Frashëri është *themelues i bektashizmit të shqiptarët, ... për Zotin që e përmend aq shpesh... nuk lodhet shumë*, nga e cila shprehje lexuesi mund të fitojë përshtypjen se Naimi ka qenë ateist; pastaj se ai *Synonte të shkëpuste shqiptarët nga feja fanatike lindore dhe komuniteti osmanosynit. Gjithashtu donte të riformonte një kombësi shqiptare*, etj. Këta mendime janë pa mbulesë shkencore dhe nuk kanë asgjë të bëjnë me vlerat estetiko-letrare të krijimtarisë së Naimit. Madje tingëllojnë pak si akuzuese ndaj personalitetit të poetit.

Vlerësime të tilla mendoj janë shprehur vetëm për të bërë qejfin ndonjë strukture politike e shoqërore aktuale, pa menduar fare se koha rrjedh si lumi i qetë dhe turbullimi i shkaktuar me hedhjen e ndonjë guri aty, kthjellohet dhe përsëri shihen rëra dhe gurët mbi të cilët uji rrjedh pa ndalë.

përjashtim² nuk kanë njohuri të mjaftueshme për literaturën dhe letërsinë e orientit.³ Nëse ndonjëri ka njohuri për letërsinë persiane nuk di për letërsinë arabe, nëse di për letërsinë arabe nuk di për letërsinë turke. Ndërkaq, në një kohë kur ka vepruar dhe ka krijuar Naimi Frashëri të tria këto letërsi – sidomos ajo persiane dhe arabe që kishin ndikim të madh në letërsinë turke - do të kenë ushtruar ndikim në krijimtarinë e rilindësit shqiptarë.

Prandaj mendoj se mbetet një detyrë e studiuesve të letërsisë shqiptare , në mënyrë të veçant, e atyre që merren me letërsinë e Rilindjes, të bëjnë përpjekje që për studimin e veprave të Naimit, dhe jo vetëm të Naimit, të përfshihen kuadra me sa më shumë njohuri për literaturën orientale dhe letërsinë e përmendura sepse ashtu do ta njohim më së miri krijimtarinë e këtij poeti dhe do të hedhim dritë mbi burimet që e kanë ushqyer një poet kaq të madh shqiptarë, e kjo do të thotë se mësuesit e një poeti të madh do të kenë qenë, doemos, edhe më të mëdhenj se ai. Të krijosh nën hijen e një mjeshtri të madh nuk është nënçmim. Përkundrazi, është nderë dhe flet për aftësi dhe prirje të veçant krijuese.

Sa për ilustrim po përmendim këtu shembujt: *Fjalët e qiriut* dhe *Fyelli* ku bindshëm dëshmohet reflektimi i poetëve persianë Minuçihri⁴ dhe Xhelaluddin Rumi.

Edhe poeti persian i shekullit njëmbëdhjetë, Abu-n-nexhm Ahmed, i njohur me llagapin Minuçihri , ka një poezi që titullohet *Qiriu*. Poeti persian e krahason vehten me qiriun i cili është mlik i të tjerëve, kurse armik i vetëvehtes:

Ti në tërësi më përngjan mua, edhe unë krejtësisht ty.

Ne jemi miq të tërë njerëzisë;

Por armiq të vetëvehtes.

² Për shembull, Vexhi Buharaja ishte njohës i mirë i gjuhës dhe letërsisë persiane.

³ Këtu kam theksuar qëllimisht literaturën dhe letërsinë ngase me termin literaturë nënkuptohet edhe tradita Islame, fjalët e Muhammedit a.s., si edhe Kur'ani, apo ndonjë burim tjetër që nuk bën pjesë në krijime letrare.

⁴ U lind në Damgan dhe ka shërbyer në oborrin e Sulltan Mahmud Gazneviut dhe pasardhësve të tij. Vdiq në vitin 1040. Divani i tij është ruajtur në tërësi dhe është përkthyer e studjuar në Evropë.

*Ne të dy vehten shkatërrojmë,
Të tjerët t'i gëzojmë,
Të tjerët fallum i bëjmë
Por vehten e pikëllojmë.⁵*

Te Naim Frashëri do të lexojmë vargjet me të njëjtën porosi:

*Në shpirtit kam dashurinë
Pa digjem për njerëzinë
Me zjarr ta djek mushkërinë
E të tretim për njerinë...*

Ose

*Unë, duke përvëlur
Njerëzit i kam ndrituar;
Kam qenë mik me njerinë,
Andaj i di e më dinë...⁶*

Gjithashtu edhe fyelli i Naimit ankohet njëlloj sikurse ai i Xh. Rumiut. Rumiun nën titullin *Dhembja e fyellit* na thërret sikurse edhe Naimi më vonë,

*Dëgjo kur ankohet fyelli
Që për ndarjen nga origjina e tij tregon
Nga kallamishtja më prenë,
Gra e burra, u vjen keq, për hallin tim qajnë
Dua zemrën nga moria e coptimeve dërmuar
Që dhembjen e mallit për origjinën t'ju shpjegoj
Ai që është larg nga zënafilla e tij
E, më në fund, po atje te banesa e parë mbërrin.⁷*

⁵ Iz Persijske poezije, Beograd, 1985.

⁶ Naim Frashëri, Të vegjëlit, Prishtinë, 1967, fq. 14.

⁷ Shih: Ali Akbar Zija, Dhimbja e fyellit e Xhelaledin Rumiut, Perla, nr. 4, 1997, Tiranë, fq. 68.

Të njejtat vargje nga Mesnevija (Methnevi – dyvargëshet) e Rumiut i ka përkthyer edhe Eqrem Kryeziu nga boshnjakishtja kështu:

*Dëgjoje këtë fyell ç'thotë, ç'tregon,
Për ndarjet ankohe, për to tregon.
Nga kallamishtja qëkur më kanë ndarë
Qaj dhe burra e gra me mua qajnë.
Kërkoj zemrën që nga ndarja ka plagë,
Mallin tim t'ia them, t'ia shpaloj të tërë,
Nga rrënjët e veta kush është i larguar,
Synon çastin për t'u kthyer e bashkuar.⁸*

Naim Frashëri poezinë e tij *Fyelli* e fillon me të njejtën thirrje:

*Pa dëgjo fyellin ç'thotë
Tregon mërgimet e shkreta.
Qahet nga e zeza botë
Me fjalë të vërteta.*

*Që kur se më kanë ndarë
Nga shok' e nga miqësija,
Gra e burra kanë qarë
Nga ngashërimet e mija.⁹*

Për këtë rast, duke përkujtuar njëqindvjetorin e vdekjes së rilindësit tonë Naim Frashërit, mendoj se është me interes të hedhim një sy reflektimit të Kur'anit¹⁰ dhe Hadithit¹¹ në veprën e

⁸ *Eqrem Kryeziu, Metafizika e Naimit*, Prizren, 1998.

⁹ *Naim Frashëri*, Vepra, I, Prishtinë 1978, fq. 96.

¹⁰ Është libri i shenjt Islam me 114 sure me gjatësi të ndryshme. Më gjërësisht shih: *Edukata Islame*, nr. 27, 28, 29, 1980, Prishtinë. Edhe N. Frashëri ka

Naimit. Këtu nuk mund të flasim për tërë veprën e N. Frashërit, në poezi dhe në prozë, por jemi përqëndruar në veprën *Mësime*¹². Në këtu kemi shfrytëzuar botimin e vitit 1978 në Prishtinë - i cili botim paraqet botimin jo të plotë të kësaj vepre e cila për herë të parë është botuar në Bukuresht në vitin 1894.¹³

Në veprën *Mësime*, pothuaj në tërësi, është reflektuar porosia e dy burimeve Islame: Kur'anit dhe Hadithit, kurse nga kjo vepër do të veçojmë ato shprehje të Naimit të cilat i ngjajnë më së shumti, ose janë identike, me ajetet e Kur'anit ose hadithet e Muhammedit a.s.

Veprën *Mësime* Naimi e fillon me një ajet të Kur'anit i cili gjendet në suren 27 ajeti i 30: *إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*, që do të thotë : *Ajo është nga Sulejmani dhe me të vërtetë është Në emër të All-llahut, të Gjithmëshirshmit, Mëshirëplotit!*¹⁴

Ky ajet është bërë pjesë e fillimit të çdo sureje të Kur'anit, me përjashtim të sures së nëntë. Te Naimi këtë e gjejmë kështu: *N'emrit e me urdhërit të Zotit të math e të vërtetë*, që tregon se Naimi invokacionin Bismil-lahi... nuk e përktheu por vetëm mori brumin dhe gatoi një shprehje të veten në të cilën fjalët që janë në origjinal *Rrahman, Rrahim* ky i zëvendësoi me të *math e të vërtetë*.¹⁵

provuar të përkthejë pjesë nga Kur'ani, porse më së shumti e ka shfrytëzuar si literaturë bazë dhe si frymëzim për shumë mendime të tij filozofike e fetare.

¹¹ Këto janë fjalë të Muhammedit, profetit Islam, të mbledhura dhe të ruajtura me kujdes në disa vëllime. Në gjuhën shqipe janë përkthyer tetë vëllime: *Sahihu-l-Buhari në gjuhën shqipe*, 1-8, Prishtinë, 1994, 2000. Në gjuhë të ndryshme të Evropës janë përkthyer qysh në shekullin 18-19.

¹² *Naim Frashëri*, Vepra 5, Prishtinë, 1978, fq 9-43.

¹³ Në botimin e Bukureshtit, në kuadër të veprës *Mësime* ishte edhe kapitulli *Thelbi i Kur'anit*, të cilin për fat të keq botimet e mëvonshme e shmangën. Me këtë shmangie kulturës shqiptare i mohohet tridhjet vjet traditë në përkthimin e Kur'anit në gjuhën shqipe, gjë me të cilën popujt e botës mburren, kurse Naim Frashëri përjashtohet nga radha e përkthyesve të Kur'anit në gjuhën shqipe, të paktën, ka mbetë të radhitet me vonesë.

¹⁴ *Kur'an*, 27:30. Përkthimi i ajeteve është marrë nga *Kur'ani dhe hija e tij shqip*, Shkup – Stamboll, 1999.

¹⁵ *N. Frashëri*, Vepra 5, *Mësime*, në vazhdim vetëm *Mësime*.

Në vazhdim kemi: *Zoti është Mbret' i gjithësisë, drit' e gjithësisë,*¹⁶ që korrespondon me ajetin : *الله نور السموات والأرض*, ... që do të thotë : *All-llahu është dritë e qiejve dhe e tokës...*¹⁷

*Lavdatë past Perëndija që kreu gjithësinë, dhe gjithësia është vetë!*¹⁸ që korrespondon me ajetin: *الحمد لله فاطر السموات والأرض*
*Lavdërimi është për All-llahun, krijues i qiejve dhe i tokës...*¹⁹

*Njerinë e bëri Zot' i math dhe nga mendjet të lartësuar dhe Nga trupi të sbukuruar*²⁰ që korrespondon me ajetin:

لقد خلقنا الانسان في أحسن التقويم

*...Ne e kemi krijuar njeriun në formën më të bukur*²¹

*...Nga të ktheni sytë e të vështroni shihni fytyrën e Perendisë, se është tekdo e kudo...*²² që korrespondon me ajetin:

*فأينما تولو فثم وجه الله ... Kahdo që të ktheheni atje është anë e All-llahut...*²³

*Zot i vërtetë nxjerr të vdekurin nga i gjalli, të gjallnë nga i vdekuri, vdekjen nga gjallimi, gjallimin nga vdekja... dimrin nga vera verën nga dimri – natën nga dita, ditën nga nata...*²⁴ ... *nxjerr ditën nga nata dhe gjallimnë nga vdekja si dhe të gjallin nga i vdekuri*²⁵ që korrespondojnë me ajetin:

تولج الليل في النهار و تولج النهار في الليل و تخرج الحي من الميت و تخرج الميت من الحي

*Ti e lidh natën me ditën edhe ditën e lidh me natën. E bën të gjallin nga i vdekuri edhe të vdekurin nga i gjalli...*²⁶

*se Zot' i math ç'do gjë që kreu, e bëri par'*²⁷ kurse në Kur'an e kemi: *و من كل شيء خلقنا زوجين – Dhe prej çdo sendi kemi krijuar nga një çift, ndoshta do të mendoni.*²⁸

¹⁶ *Mësime*, fq.9

¹⁷ *Kur'an*, 24:35

¹⁸ *Mësime*, fq.11.

¹⁹ *Kur'an*, 35:1.

²⁰ *Mësime*, fq.11.

²¹ *Kur'an*, 95:4

²² *Mësime*, fq.13.

²³ *Kur'an*, 2:115.

²⁴ *Mësime*, fq.19

²⁵ *Mësime*, fq.25.

²⁶ *Kur'an*, 3:27.

Pa kur deshi Zot' i vërtetë me të math të ti të dilte vetë faqeza në shesh kreu njerinë ndë jetë në fytyrët të tija.²⁹

*Mirësitë kush i bën i bën për vehten e tija, ligësitë kush i bën i vinë më kokë.*³⁰

Këta janë vetëm disa shembuj të shprehjes së Naimit në të cilat reflektohen jo vetëm mesazhi i Kur'anit, por edhe fjalët e Kur'anit, sado që N. Frashëri në disa prej këtyre shton edhe ndonjë fjalë që nuk i gjejmë në Kur'an, si për shembull: *dimrin nga vera verën nga dimri, dhe gjithësia është vetë...* etj.

Gjithashtu në veprën *Mësime* hasim edhe një varg hadithesh të Muhammedit a.s. prej të cilëve më së shumti, origjinalit të vet, i ngjajnë shembujt vijues:

*Pa të mirët thanë: Martohi e shumëzohi,*³¹ ndërkaq tek fjalët – hadithet e Muhammedit a.s. kemi: *تناكحو تكاثروا فاني أباهي بكم الامم* - *Martohuni, shumëzohuni se unë do të mburrem me ju...*

... *pa mos dehi, se dehja është mëm' e gjithë ligësivët,*³² që korespondon me hadithin ku Profeti Muhammed ka thënë:

الخمر أم الخبائث - *Alkoholi është nëna e punëve të ndyta.*

*Gjith një komp është një trup e një shpirtë, sicili nga njerëzija është një cop' e ati trupi e të gjitha bashkë janë një. Sindëkur sëmurët trupi i tërë, kur dhemp një gisht, ashtu dhe gjith një komp dëmtohet, kur e gjen dëmi njërin nga djemt' e mëmëdheut,*³³ që mund të krahasohet me hadithin:

مثل المؤمنين في توادهم و تراحمهم و تعاطفهم مثل الجسد إذا اشتكى منه عضو تداعى له سائر الجسد بالسهر و الحمى

Shembulli i besimtarëve për njëri tjetrin është si një trup që kur dhemb një pjesë e tij dhemb i tërë trupi tërë natën e lume.

²⁷ *Mësime*, fq.24.

²⁸ *Kur'an*, 51:49

²⁹ *Mësime*, fq.13.

³⁰ *Mësime*, fq.16

³¹ *Mësime*, fq. 24.

³² *Mësime*, fq.25.

³³ *Mësime*, fq.32.

Dashuria e Mëmëdheut është gjithë besa, edhe zogu kërkon folezën e tija,³⁴ kurse hadithi i Muhammedit a.s. është:

حب الوطن من الإيمان – Dashuria e atdheut është pjesë e besimit, imanit.

M'i miri e m'i madhi i gjithë njerëzisë është aji q' i bën mirë njerëzisë, dhe m'i ligu është aji q' i bën liksh³⁵ ndërsa hadithi është: ... خير الناس من بنفع الناس – Më i miri i njerëzvet është ai që u bën dobi, mirë, njerëzve dhe më i keqi i njerëzve është ai që u bën dëm njerëzve.

Porosi të njejt ose të ngjashme me hadithe të Muhammedit kanë edhe këto:

Të vdekurit' i zini gjithnjë ngojë për mirë, faluni e dhurojuni gjith të metat, e të këqijat dhe harroni të ligat e mbani ment të mirat...³⁶

Kur u qahet qani me zemër e me lot... Po mos qani kurrë me zë e me kujë dhe me të thirrur e me ulërimë, se kjo është punë e shëmtuar edhe e keqe shumë, është dhe zakoni i lik e i mallkuar.³⁷

Për të vdekurin faljuni Zotit e lutjuni duke thënë: Mëshira jote është m'e madhe se mëkata jonë dhe Mbretëria jote është e pasosurë dhe e përjetshme.³⁸

Të gjallit bëji nderë, të sëmurit shërbesë, të vdekurin zëre ngojë për mirë, të vdekurin e qaj me zemër e me lot, mos me vaj e ulërimë...³⁹

M'i mathi ta dojë e ta nderojë dhe ta përkujdesnjë më të voglin. M'i vogli prap të njohë radhën e kufinë e ti dhe të dojë më të madh'e t'i bënë nderë, etj.

Në faqen 35 të veprës Mësime, Naimi, sikur të kishte një parandjenjë për rrezikun nga ateizmi që do ta kërcnojë popullin shqiptarë, lutet për shqiptarët që janë besimtarë: *Zot! Fali shqipër-*

³⁴ Mësime, fq. 42

³⁵ Mësime, fq. 43.

³⁶ Mësime, fq. 27.

³⁷ Mësime, fq. 28.

³⁸ Mësime, fq. 30.

³⁹ Mësime, fq. 39

isë e shqipëtarëve, q' i falen emrit t' ënt, gjith të mirat, që ke në jetë, dhe mërgoji nga gjith të ligat.

Ai në përfundim të kësaj vepre jep një këshillë me të cilën në mënyrë diplomatike dhe me mençuri të jashtëzakonshme i thërret shqiptarët dhe mbretërinë Osmane të gjejnë rrugën mesatare, me urtësi, sepse: *çdo gjë, q' është e mirë për Shqipërinë, është e mirë dhe për Mbretërinë, a çdo punë, q' është e ligë për Shqipërinë, është e ligë dhe për Mbretërinë.*

Dr. Feti Mehdiu - Prishtina

Reflections of the oriental and Islam literature in Naim Frasher's work

s u m m a r y

We have had a chance to read about the impact of the Persian literature in Naim Frasheri's work. This paper more concretely talks about the similarities of Naim's poems: *Fjalët e qiririt* and *Fyelli* with the poems of two Persian poets: Xhelaluddin Rumi and Minuçihri.

Here also, for the first time we have concrete illustrations of Kur'an's and hadith's reflection in Naim Frasheri's work. In particular, both of these Islam resources have been reflected in two ways in the work *Mësime*, direct and indirect.

